

Темченко А.

Семантика житла українського селянина.

Будинок як модель Всесвіту.

Частина VIII (анти-дім)

Анти-дім не ототожнюється з анти-житлом, оскільки є номінативом, що свідчить про існування специфічних забудов, призначених для покійників. У цьому контексті актуальними видаються інші назви анти-домів, де розміщували тіла небіжчиків. 1. Домовина: місце для спочилого, дубовина – домовина, видовбана з дубу, звідси «врізати дуба», тобто «влізти в дуба». Існує думка, що домовина позначає стародавній човен. У літописі кам'яну домовину святого Володимира названо «корстою» (від «кора», «корито», а також короста – «кора на шкірі»), що свідчить про те, якими раніш були домовини – великим шматком кори, знятої з дерева у вигляді корита-човна. [34]. 2. Труна: від нім. Trune, пов'язаних з н-в-н. Trog – «корито», за посередництвом польськ. trumna – «скринька». Однак може зіставлятися з укр. трунок у значенні смертельний напій, хоча також походить з п. trunek – «напій», слц. trúnok – «алкогольний напій», н-в-н. Trunk – «напій», пов'язане з trinken – «пити», споріднене з д-н-н. drinkan, с-нідерл. гол. drinken, д-фриз. drinka, д-англ. drincan, англ. drink, д-ісл. drékka, гот. drigkan. 3. Гріб: п-сл. *grobъ – «могила», слов. grònb, чеськ., словацьк. hrob, польськ. grob. Споріднене з д.-в.-нім. grab – «могила». Можливо є чергуваннями з гребу, готськ. groba – «яма», д.-в.-н. gruoba. Звідси ритуальна семантика укр. груба – «місце спалювання», може бути також пов'язане з укр горб. 4. Могила – п-сл. mogyla – «купа», очевидно, пов'язане з *mogti – «могти», первісно – «тягти» (отже, «стягнене в купу»); болг. могіла, д-р. могыла – «курган», п. mogiła, ч. слц. mohyla, в-л. mohiła – «т.с.», полаб. migkola, с-хв. mòгила, гòмила – «купа», слн. gomila – «т.с.», ст-сл. мoгыя, гoмила.

Отже, лише в укр. мові відомі чотири поняття, що позначають анти-дім: домовина, труна, гроб, могила. Наявність смислових синонімів, які можуть варіюватися залежно від контексту, свідчить про існування потужного культу пращурів.

Структура анти-дому є іншою і характеризується порушеними стінами, відсутністю вікон, на даху відсутній коник, який дає можливість надійно притиснути тіло покійника, максимально його знерухомивши. У будинку «живих» коник фіксує дах, обмежує його, тримає його у певних параметрах – вертикальних і горизонтальних. Коли ці параметри нівелюються (порушуються традиційні заборони) – у «живого» зриває дах у буквальному і переносному смислі. У зв'язку з цим по смерті господаря, з яким асоціювався його будинок, – з даху збивали старий коник – вірніше не його, а те, що його символізує – наверх коника, і потім ставили новий (мал. 66). Відповідна дія виконувалася для того, щоб господар, який помер (перевтілювався на анти-особу), має синхронізуватися з дахом будинку, який він будував і так легітимізував свою діяльність і продовження роду. Отже, його «коник» має бути збитим, після чого

на його місце ставили новий, що уособлює нового господарям. Можливо, звідси походять вислови: «поставити на кон», «життя на кону» тощо.

Мал. 66. Коник на дерев'яному будинку. Фото з Інтернету.

Коник збивали іноді навмисне, коли стара або хвора людина довго не могла померти. У відьом пробивали комин або стелю (наносили уявний удар в голову), щоб душа могла скоріше залишити тіло.

Аналогічні дії могли стосуватися інших елементів житла. Наприклад, через вікно могли зурочити, не дивилися на покійника, тому його захищали сакральними знаками. Натомість кришку труни – тобто її «дах» називали «віком» – табуйованим вікном, яке закривали назавжди, так само як покійнику закривали повіки і покладали у домовину «без вікон і дверей».

Отже, після смерті небіжчик має оселитися в «іншому» – своєму помешканні, відсутність якого провокує виникнення «неприкаяних», тобто «бездомних» покійників, які шкодять живим. Невипадково іноді форми поховальних хрестів мають специфічні дашки, що нагадують хатинку (мал. 67)¹. Після смерті до моменту поховання (поки тіло серед живих) ще діють правила «цього» світу, актуальними залишаються також соціальні норми, про що свідчать археологічні знахідки (мал. 68). Після похорону такі норми зникають, оскільки усі поховані за обрядом покійники набувають статусу прашурів.

Мал. 67. Старий цвинтар. Кенозір'я. Архангельська область. Фото з Інтернету.

Мал. 68. Реконструкція поховання у будиночку – домовині. Давня Русь. Фото з Інтернету.

З розвитком землеробства набувають поширення інгумаційні поховання. Водночас залишаються архаїчні способи – поховання над землею або на землі, властиві давнім мисливцям і збирачам. Можливо такі поховання практикували взимку під час сильних морозів або за інших обставин, коли не було можливості викопати могилу. Доцільним видається також припущення, що невеличкі хатинки будували для невиліковно хворих, старих і немічних, які ставали «зайвими». Відповідні хатинки властиві фіно-угорським народам, які

¹ Так хрести властиві російським старообрядцям.

проживають у лісі, де спорудження інгумаціного поховання видається проблемним завданням (мал. 69-70).

Можливо, що такий спосіб соціальної стратифікації властивий також землеробським спільнотам, де також могли практикувати ізоляцію невиліковно хворих, старих і немічних, яких розміщували «над землею», залишаючи у старих занедбаних оселях або просто неба у лісі або степу [35]. Локація «над землею» свідчить про те, що вони (старі й немічні) належать до «цього» світу (принаймні поки що), тому мають бути «на землі», а не «під землею» (території потойбічного). Звідси відомий образ хатинки на курячих ніжках, де «на печі, на дев'ятому кирпичі» лежить напівжива Баба Яга, оскільки не може повноцінно пересуватися як інші, або вона вже є мертвою². Отже, необхідність того, що герой у процесі подорожі має таки потрапити у хатинку свідчить про зв'язок казкових сюжетів з міфологією смерті, де подорож мислиться як реакція «живої душі» покійного на смерть «тлінної плоти». У цьому контексті міфологічні сюжети подорожі певним чином зіставляються з окремими аспектами танатології, що вивчає біохімічні, морфологічні і психологічні прояви поступового припинення життєдіяльності людини. Поширеність цього сюжету і його численних варіацій³ свідчить про існування давніх заупокійних текстів, що виголошувалися на похоронах і мали «супроводжувати» душу покійного. Першою стадією «культурного» умирання є закривання очей покійного, що має декілька значень, оскільки слугує своєрідним запобіжником від «погляду смерті» (відбувається його ритуальне осліплення⁴), а також засобом обмеження

² Коли казковий герой потрапляє до хатинки на курячих ніжках, Яга лежить на печі або лаві, іноді, підлозі. Вона займає весь простір: «Попереду голова, в одному куті одна нога, в іншому друга»; «На печі лежить Баба-Яга, кістяна нога, із кута в кут, ніс у стелю вріс». З іншого боку в жодній казці Яга не згадується як велетень, звідси виникає висновок, що насправді малою є хатинка. Яга нагадує собою покійника у тісному гробі чи спеціальній клітці, де ховали чи залишали помирати старих / немічних людей. Вона – мрець.

³ Наприклад, про «залізну» бабу.

⁴ Баба Яга, так само як і покійник, є «сліпою», оскільки упізнає його по запаху. Сліпота у цьому разі набуває подвійного значення, як от: власна незрячість і здатність бути невидими для інших. Пор.: лат. *caecus* позначає не лише активну сліпоту (той, хто не бачить), але й пасивну, тобто стан невидимості (пор. *caeca nox* – «сліпа ніч»). Аналогічне значення має нім. *ein blindes Fenster* – «сліпе вікно», що корелюється з мотивом шапки-невидимки. Звідси заборона галасувати на цвинтарі, тому що мертві не бачать, але краще чують нюхом і слухом, ніж живі. Отже, сліпота може співвідноситись з невидимістю, тобто *persona* сліпа не сама по собі, а лише по відношенню до чого-небудь. Наприклад, незрячі люди бачать сни, розфокусований зір дозволяє візуалізувати реальність під іншим кутом зору. Під сліпотою може розумітися поняття певної взаємної невидимості, тобто живі не бачать мертвих так само, як мертві не бачать живих (пор. з примарами чи

від зовнішнього світу. Інакше кажучи, відкриваються інші перспективи, активується внутрішній погляд, що дозволяє почати посмертну подорож, головною метою якої є подолання межі з «тим» світом, яку охороняє дух смерті – казкова Баба Яга. Остаточний перетин цієї межі унеможлиблює повернення, занурюючи покійного у стан цілковитого забуття, який настає після його частування їжею мертвих⁵. Унаслідок цього небіжчик набуває чарівних властивостей, якими володіють мертві – він стає невидимим і невагомим, його «нове тіло» здатне проникати крізь щільні «земні» перепони⁶, він знає «справжнє» минуле і «бачить» майбутнє, допомагає нащадкам і шкодить їхнім ворогам тощо⁷.

Суцільні стіни хатинки (вона «без вікон і дверей») свідчать про історичні реалії, коли поховання ретельно маскували і обмежували від зовнішнього втручання (мал. 71-72), тому герой казки виголошує необхідне закляття, після чого «межа» відкривається і він опиняється у помешканні Баби Яги. Магічні тексти мають формульний характер, на що указує подвійне звертання до об'єкту закляття: «Хатинка, хатинка, повернись до мене передом, а до лісу задом» (мал. 73-74). Аналогічні подвійності фіксуються в інших текстах заклиального характеру, наприклад у веснянках:

А ми просо сіяли, сіяли

Ой, Дід-Ладо, сіли, сіяли.

А ми просо витопчем, витопчем,

Ой, Дід-Ладо, витопчем, витопчем.

Очевидно, що подорожній має пройти перевірку на те, чи є він дійсно мертвим, що передбачало не лише куштування їжі мертвих (у світі живих «коливо»). Однією з міфологічних характеристик покійного є відсутність сну, оскільки здатність спати, позіхати, сміятися і плакати є властивостями живих. У цьому разі сон тут має аналогічне значення до запаху, тому сторож царства мертвих перевіряє подорожнього на сон.

Чарівні властивості, які отримує небіжчик від Баби Яги, «персоніфіковані»⁸ у вигляді ужиткових предметів, які, так само як покійник, змінюють свої властивості і стають чарівними. Наприклад, клубок ниток є дороговказом до «пункту призначення», куди має прибути душа після смерті

хворобами, які є невидимими, але є реальною загрозою до життя). Докладніше див. монографію В. Проппа «Історичні джерела чарівної казки».

⁵ Звідси ритуальна заборона торкатися їжі, призначеної для мертвих (інакше є загроза перетворитися на мертвого). Традиційно не дозволяється продавати «їжу мертвих», тобто залучати до споживання живими. Однак існують винятки для убогих і калік, які нібито перебувають ближче за інших до потойбічного. Прерогатива збирати їжу з могил десоціалізованим елементам (безхатькам) або ще не соціалізованим (дітям) дійшла до нашого часу. Відповідне співвідношення базується на тому, що їжа для живих надає фізичну силу, а їжа мертвих пробуджує магічні властивості, необхідну у потойбічному світі. Вимагаючи поїсти, герой тим самим демонструє, що він не цурається їжі покійників. У казкових сюжетах Іван Царевич тим самим переконує Ягу, що він справжній, тобто мрець. Ось чому вона смиренно його годує.

⁶ Цікавою у цьому плані є дослідження: Гузій Р. Б. З народної танатології: карпатознавчі розсліди. Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2007. 352 с.

⁷ Відповідні міфологічні сюжети стали основою для фентезійних новотворів і сюжетів популярних блокбастерів.

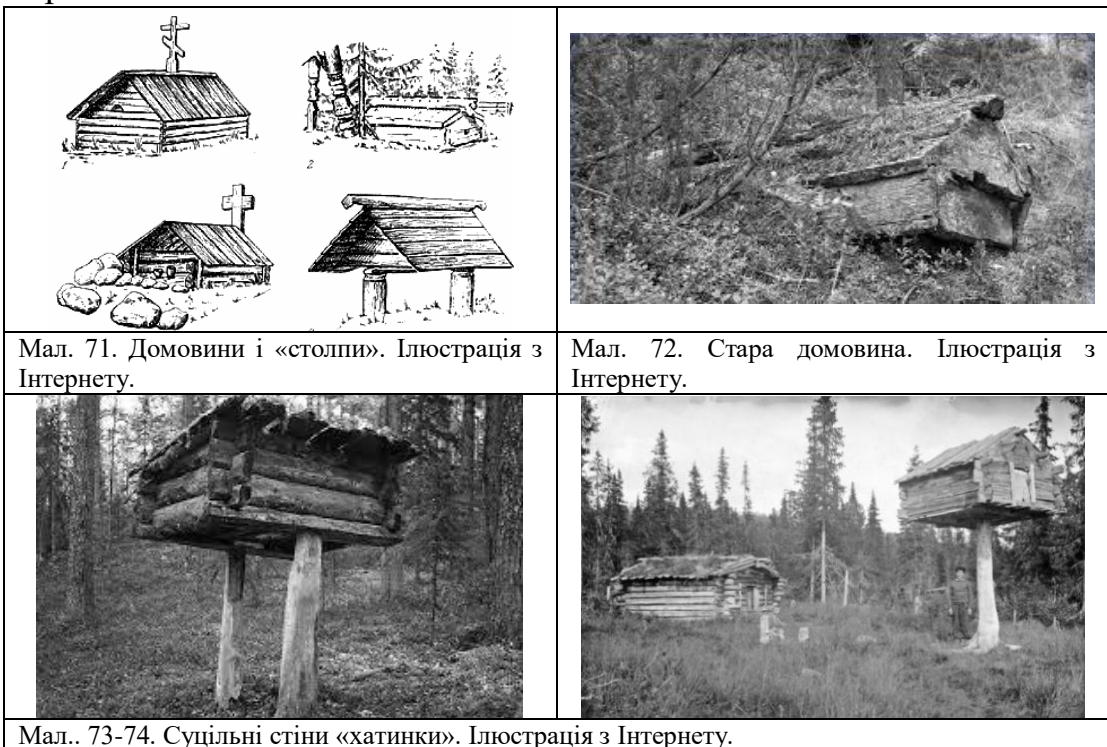
⁸ Предмети побуту часто набувають ознак «живих» істот – вони говорять і діють.

(асоціюється з ниткою долі); шапка-невидимка як метафора невидимості у світі «живих»; тварина-помічник, яка слугує провідником енергетики душі покійного (архаїчні тотеми); чоботи-скороходи – характеризують надприродні властивості незримої душі (т. зв. «четвертий» просторово-часовий вимір теорії відносності ⁹) тощо.

Атрибутами Баби Яги також є ужиткові предмети – кочерга, мітла, ступа, товкач, що пов'язує її образ з піччю і указує на очисний характер цих самих предметів – вигрібання сажі, видалення бруду і подрібнення зерна. У казці Баба Яга завжди лежить на печі й «язиком сажу загібає» або на лаві «сама лежить на лаві, язиком сажу загібає», що зіставляється з тілом покійника, розташованого на холодній пічці або лаві «ногами уперед». Доцільним може бути припущення про існування спеціальних печей, де відбувалися кремації мертвих, зокрема від небезпечних інфекційних хвороб, що було вимушеною дією запобіжного характеру. На користь останнього припущення свідчить те, що глибина традиційної печі дорівнює середньому зросту людини.

Рудиментними зразками архаїчних поховальних обрядів є казкові функції Баби Яги, яка сватає подорожньому одну із своїх дванадцяти дочок, що може бути залишками архаїчного заупокійного культу спільного умирання однієї з дружин разом із чоловіком.

Мал. 71. Домовини і «столпи». Ілюстрація з Інтернету.

Мал. 72. Стара домовина. Ілюстрація з Інтернету.

Мал. 73-74. Суцільні стіни «хатинки». Ілюстрація з Інтернету.

Висновки. Традиційне житло має багатовекторну орієнтаційну семантику, яка стосується його цілісної структури і окремих компонентів, які символізують у перспективі простору – міфологічний всесвіт і тіло людини, у перспективі часу – асоціюються з тривалістю життя окремого покоління, що, у свою чергу, пояснює існування уявного міфологічного анти-світу.

⁹ Простір Г. Мінковського як геометрична інтерпретація простору-часу для спеціальної теорії відносності.

Література.

1. Старостин А. У человечества был единый праязык (Беседа Г. Зеленко с С. Старостиним). Знание - сила. М., 2003, № 8. URL : <https://web.archive.org/web/20060521154418/http://www.philology.ru/linguistics1/starostin-03a.htm> (дата доступу 09.09.2024).
2. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т.: Пер. с нем. 3-е изд., стереотип. М.: Азбука-Терра, 1996. Т. 1. 576 с. URL : https://imwerden.de/pdf/vasmer_etimologicheskyy_slovar_tom4_1987_ocr.pdf (дата доступу 01.10.2024).
3. Мери Дуглас. Чистота и опасность: Анализ представлений об осквернении и табу. URL : https://web.archive.org/web/20111116055343/http://krotov.info/libr_min/05_d/duglas.html (дата доступу 12.09.2024).
4. Зеленин Д. К. Строительная жертва. *Зеленин Д. К. Избранные труды. Статьи по духовной культуре 1934—1954*. М., 2004, С. 145-175. URL : <https://f.eruditor.link/file/4209557/> (дата доступу 12.09.2024).
5. Кассирер Эрнст, Жертвоприношение. *Кассирер Э. Философия символических форм. В 3-х тт, том 2*. М.; СПб. 2002, С. 230-242. URL : http://www.knigograd.com.ua/index.php?dispatch=products.view&product_id=160723 (дата доступу 12.09.2024).
6. У Кам'янці-Подільському державному історичному музеї-заповіднику розкопки на території Старого замку назвали найвдалішими у 2018 році. URL : https://ye.ua/istiriya/39786_Rozkopki_roku_Fundamenti_drevnih_hramiv_sklep_ta_davnoruskiy_mogilnik_.html (дата доступу 12.09.2024).
7. Вортман Д. Я. Дитинець. *Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2004. 688 с.: іл.
8. Вяч. Вс. Иванов К семиотическому изучению культурной истории большого города. *Избранные труды по семиотике и истории культуры. Т. 4: Знаковые системы культуры, искусства и науки*. Москва: Языки славянских культур, 2007, С. 165-179. (публикується по: Труды по знаковым системам. 19: Семантика пространства и пространство семантики / Учен. зап. Тартус. гос. ун-та. Вып. 720. Тарту, 1986. С. 7-24.
9. Вишневецький Д. Дитя не человеческого подобия, но бесовского. *Киевская старина*. 1896. Т. LII. май. С. 39-40.
10. Кирилюк О. Універсальні параметри соціокультурної спеціальності: українська хата. URL : <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Culturology/uvuk/Dwelling.html> (дата доступу 15.09.2024).
11. Кирилюк О. Універсалії культури і семіотика дискурсу. казка та обряд. Одеса: ЦГО НАНУ/ Автограф 2005. URL : <https://cgo.org.ua/wp-content/uploads/2024/04/universalii.pdf> (дата доступу 15.09.2024).

12. Соколенко Д. Про них не пишуть в путівниках: старовинні будівлі Черкас XIX-XX сторіччя. URL : <https://www.zmi.ck.ua/sotsium/pro-nih-ne-pishut-v-putvnikah-starovinn-budvl-cherkas-xix-xx-storchchya.html> (дата доступу 15.09.2024).
13. У Смілі не вщухають пристрасті довкола старих дверей (краєзнавчий музей). URL : <https://procherk.info/news/7-cherkassy/107455-u-smili-ne-vsuhajut-pristrasti-dovkola-starih-dverej> (дата доступу 15.09.2024).
14. Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.) / [сост. подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова]. М. : Индрик, 2003. 752 с. URL : <https://inslav.ru/publication/polesskie-zagovory-v-zapisyah-1970-1990-gg-m-2003> (дата доступу 17.09.2024).
15. Душа народу. Рушники. URL : <https://dushanarod.blogspot.com/p/blog-page.html> (дата доступу 17.09.2024).
16. Кавун. М. Кам'яні птахи Катеринослава: «пташиний» декор в архітектурі міста. URL : https://www.dnipro.libr.dp.ua/arhitektura_istoriya_dekor_budinkiv (дата доступу 17.09.2024).
17. Кавун М. Леви на вулицях Дніпра. URL : https://www.dnipro.libr.dp.ua/arhitektura_dekor_levi_fasadi (дата доступу 17.09.2024).
18. Жишкович В. Скульптурне оздоблення собору і церкви Успіння Богородиці в Крилосі. *Культура і мистецтво західноукраїнських статей 2009, 2010. Збірник статей* / [відп. ред. Володимир Александрович]; Національна академія наук України, Інститут українознавства імені Вана Крип'якевича. Львів, 2015. 356 с. URL : <https://ukrartstory.com.ua/tekst-statti-20/skulpturne-ozdoblennja-cerkvi-uspinnja-u-krilosy.html> (дата доступу 18.09.2024).
19. Палець. URL : <https://sum20ua.com/?page=2184&searchWord=%D0%BF%D0%B0%D0%B%D0%B5%D1%86&wordid=69269> (дата доступу 18.09.2024).
20. Зограф Захари Цанюв от Трявна. Из ц. Рождества Христова в с. Арбанаси. Великое Тырново. Галерея Фото Православного Форума Апостола Андрея Первоз. URL : <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/3d/%D0%A1%D0%B2.%D0%98%D0%BB%D1%8C%D1%8F-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BA%2C%D0%93%D0%B5%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B8%D0%B9%2C%D0%A4%D1%91%D0%B4%D0%BE%D1%80%D0%A2%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%BD%2C%D0%A4%D1%91%D0%B4%D0%BE%D1%80%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%BB%D0%B0%D1%82%2C%D0%94%D0%BC%D0%B8%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%B9%D0%A1%D0%BE%D0%BB%D1%83%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9.jpg> (дата доступу 18.09.2024).

21. Бучмей О. Свідки минулого – белемніти («чортові пальці»). URL : https://www.zkmuseum.com/2020/09/blog-post_11.html (дата доступу 18.09.2024).
22. Орнаменти Софії Київської. Мисленне древо. URL : <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Kyiv/SophiaOrnaments.html> (дата доступу 22.09.2024).
23. Вікна: архітектурні стилі. URL : <https://novikon.ua/vikna-arhitekturni-stili/> (дата доступу 22.09.2024).
24. Беньковский, Иван (1896). Смерть, погребение и загробная жизнь по понятиям и верованию народа. *Киевская старина*. Т. 9. тип. Корчак-Новицкого. с. 237, 242. URL : [http://iht.knu.ua/library/ks/1896/pdf/kievskaya-starina-1896-9-D-\(4498-4530\).pdf](http://iht.knu.ua/library/ks/1896/pdf/kievskaya-starina-1896-9-D-(4498-4530).pdf) (дата доступу 22.09.2024).
25. Галайчук В. Українська міфологія. Відьма. URL : <https://textbook.com.ua/literatura/1549382778/s-17?page=23> (дата доступу 22.09.2024).
26. Літопис «Повість минулих літ». URL : <http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/organ-zats-ya-derzhavnogo-mekhanzmu/l-topis-pov-st-minulikh-l-t/> (дата доступу 22.09.2024).
27. Бутко К. Від темряви до світла: як зароджувалась епоха Відродження. URL : <https://pragmatika.media/vid-temriavy-do-svitla-iaak-zarodzhuvalas-epokha-vidrozhennia/> (дата доступу 22.09.2024).
28. James Mellart. Çatal Hüyük: A Neolithic Town of Anatolia. New York : McGraw-Hill Book Company, 1967. С. 60 ff.
29. Дубовик О. Трипільська магія у селі Легедзиному. URL : <https://uain.press/interview/1304474-1304474> (дата доступу 22.09.2024).
30. Археологи об'яснили, зачем древние египтяне хоронили детей в горшках. URL : <https://naked-science.ru/article/history/arheologi-obyasnili-zachem-drevnie> (дата доступу 22.09.2024).
31. Потехіна І. Д. Поховання немовлят у горщиках біля святилища Такакташ II: антропологічний аспект. *Археологія*, 2009, № 2. С. 50-54. URL : <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/65278/06-Potehina.pdf?sequence=1> (дата доступу 22.09.2024).
32. Чубинський П. П. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського : в 2 т. Київ Мистецтво, 1995. Т. 1. 224 с.
33. Словарь української мови : у 4 т. / [упор. з додатком власн. матер. Б. Грінченко]. 2-е вид. Київ : Наукова думка, 1996-1997. Т. 4 (Р-Я). 1997. 616 с.
34. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. К.: Довіра, 2006. С. 195. URL : http://ukrlit.org/slovnyk/zhaivoronok_znaky_ukrainskoi_etnokultury (дата доступу 22.09.2024).

Науково-дослідний інститут селянства та вивчення аграрної історії

35. Велецкая Н. Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов.
URL : <https://www.rulit.me/books/yazycheskaya-simvolika-slavyanskih-arhaicheskikh-ritualov-read-53974-1.html> дата доступу 22.09.2024).